

અંતર મમ વિકસિત કરો, અંતરતર હે

કવિ : રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, અનુવાદ : પિનાકીન ત્રિવેદી, સંગીત : અસીમ-માધવી મહેતા,
ગાયકો : અસીમ-માધવી મહેતા

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જગતની શ્રેષ્ઠ પ્રાર્થનાઓ રહેલી છે. પ્રાર્થના એટલે આત્મા સાથે જોડાણ સાધી બ્રહ્માંડની અગોચર શક્તિ સાથે એકાકાર થવું. કોઈ પણ કાર્યનો આરંભ પ્રાર્થનાથી કરવાથી મનમાં રહેલી નકારાત્મકતા દૂર થાય છે, ચિત્ત શાંત બને છે. પ્રાર્થના એ હૃદયનું મર્મસ્થાન છે. હૃદયનો ખોરાક છે. પ્રાર્થનાના વાતાવરણમાં તમે તલ્લીન થઈ જાઓ તો મનમાં રહેલી મલિનતા ધીમેધીમે ઓગળી જાય અને શુભ સંકલ્પો મજબૂત અને વિકસિત થાય છે. પુસ્તકની અનુક્રમણિકા પ્રમાણે અનાયાસે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર લિખિત ‘અંતર મમ વિકસિત કરો...’ પ્રાર્થના પ્રથમ ક્રમાંકે આવી એ પણ એક શુભ સંકેત જ ને! તો આવો આ પ્રાર્થનાથી જ ‘હૈયાને દરબાર’ની રસકથાઓનો આરંભ કરીએ.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની પ્રાર્થના ‘અંતર મમ...’નો આ ગુજરાતી અનુવાદ લગભગ દરેકે સાંભળ્યો હશે અને શાળાકીય જીવનમાં ગાયો પણ હશે. કવિ સુરેશ દલાલ આ પ્રાર્થનાને ભગવદ્ગીતા સમકક્ષ મૂકે છે. તેઓ લખે છે, “પ્રસ્તુત કવિતામાં એક પણ શબ્દ ધ્યાન બહાર રાખી શકાય એવો નથી. એકેએક શબ્દ પર પૂરતું ધ્યાન આપીને વિચારીએ તો જ આ કવિતા કમળ બનીને ભીતર ખૂલે. મને જે પંક્તિ સવિશેષ સ્પર્શી ગઈ એ છે, ‘યુક્ત કરો હે સબાર સંગે, મુક્ત કરો હે બંધ.’ મને બધાની સાથે જોડો અને મારાં બધાં બંધનો તોડો... અહીં ‘બધાં’ શબ્દ ખૂબ અગત્યનો છે. કવિ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરે છે કે મને સગપણ-લાગણી-સંબંધ અને પૈસા-દરજજાની ગણતરી કર્યા વિના સર્વની સાથે સમ્યક્ ભાવે જોડો. હું હું ન રહું, બધામાં ભળી જાઉં. મારા અને તારા વચ્ચે કોઈ અંતર ન રહે. પણ કવિતાનો ઉત્તમ ભાગ તો બધાં બંધનોથી મુક્ત કરોની પ્રાર્થનામાં છે. બધાની સાથે જોડાઈને પણ બધાથી મુક્ત કરો. આ વિચાર કલાકો સુધી આપણને અટકાવી દે એવો ગહન છે.”

વિશ્વકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે કાવ્યસર્જન દ્વારા પોતાનું અંતર તો વિકસાવ્યું, સાથે લાખો લોકોનાં અંતરમાં શાન્તા આપી. તેમનાં ગીતો અંજલિ સમાન છે. કવિ અનિલ ચાવડાએ આ કાવ્ય વિશે એક સ્થાને લખ્યું હતું, “એક વખત ટાગોર કવિતા લખવા બેઠા હતા. બારી પાસે ટેબલ ગોઠવાયેલું હતું. ગાઢ અંધારું ને ઉપરથી પવન સુસવાટા મારતો હતો. અચાનક એક જોરદાર પવનનું ઝાપટું આવ્યું અને બારી ખૂલી ગઈ. મીણબત્તી ઓલવાઈ ગઈ, બધા કાગળ ઊડી ગયા. શાહીનો ખડિયો ઢોળાઈ ગયો. ટાગોરનું મન ખિન્ન થઈ ગયું. પવનના ઝાપટાએ કવિતાના વિચાર પર પાણી ફેરવી દીધું. ટાગોર વસવસા સાથે ખુરશી પર બેસી રહ્યા.

અંતર મમ વિકસિત કરો, અંતરતર હે

હવે ઊભા થઈને કાગળ વીણવા, મીણબત્તી પ્રગટાવી, ઢોળાયેલી શાહી સાફ કરવી, ખડિયો ભરવો, પેન લેવી આ બધું કરવામાં તો કવિતાનો વિચાર ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ જાય. કવિતા તો ક્ષણ માત્રનો ખેલ હોય છે, ક્ષણ ચૂક્યા તો પત્યું. પવનનું ઝાપટું ટાગોરની કવિતાને ઉડાવીને લઈ ગયું, પણ જેવી બારી ખૂલી કે તરત ઠંડા પવન સાથે ચાંદની ઘરમાં પ્રવેશી. એમને થયું કે આપણે ઘણી વાર અહમ્ની બારીઓ ભીડી દેતા હોઈએ છીએ. જો અહમ્ની બારી ખૂલી જાય તો આપોઆપ પરમેશ્વરની ચાંદનીનો અનુભવ થાય. આપણે આપણા ‘હુંપણા’માં અટવાયેલા છીએ. એ અહમ્ની બારીને સજ્જડ રીતે સ્ટોપર મારી દીધી છે. એટલા માટે જ અંતરને વિકસિત કરવાની જરૂર છે. જો એ વિકસે તો આપોઆપ જગતમાં રહેલી ઠંડા પવનની લહેરખી જેવી ઘટનાઓ અનુભવાય. આજે આપણે એકબીજા વચ્ચે રહેલા અંતરને વિકસાવવામાં પડ્યાં છીએ અને અંતરાત્માને અભરાઈએ ચડાવી દીધો છે.

રવીન્દ્રનાથની આ પ્રાર્થના આપણને ઘણું કહી જાય છે. કવિ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરે છે, “હું હું ન રહું, બધામાં ઓગળી જાઉં. મારા અને તારા વચ્ચે કોઈ અંતર ન રહે અને અંતરાત્મા વિકસિત થાય.”

‘આશ્રમ ભજનાવલિ’માં સ્થાન પામેલી આ પ્રાર્થના સામૂહિક રીતે ગવાતી આવી છે, પરંતુ વડોદરાસ્થિત ગાયક/સંગીતકાર રવિન નાયકે જુદી રીતે સ્વરનિયોજન કરી સાધના સરગમ પાસે ગવડાવી છે. એ જ રીતે અમેરિકામાં વસતાં અસીમ-માધવી મહેતા વૃંદ દ્વારા પણ આ પ્રાર્થના સરસ રીતે રજૂ થઈ છે.

નાની ઉંમરે હું સંગીત શીખતી હતી ત્યારે મારા પિતાએ મને ‘આશ્રમ ભજનાવલિ’ ભેટ આપી હતી. એનું મૂલ્ય એ વખતે નહોતું સમજાયું, જે હવે સમજાય છે. ગાંધીજી કહેતા કે દરેક ધર્મની પ્રાર્થના એક જ ઈશ્વરની ઉપાસના શીખવાડે છે. આશ્રમ ભજનાવલિમાં એવાં કોઈ ભજન નથી જે મૃત્યુનો ડર બતાવે, સાંપ્રદાયિક હોય કે સ્ત્રીઓની નિંદા કરનારાં હોય. જે ભજનમાં ભક્તિભાવ ન હોય અથવા કૃત્રિમ હોય એવાં ભજનો એમાં સમાવિષ્ટ નથી. વેદવાણીનું મહત્ત્વ સમજીને ઈશાવાસ્યમ્ ઈદમ્ સર્વમ્ ગાંધીજીનો પ્રિય મંત્ર હોવાથી સવાર-સાંજની પ્રાર્થનામાં ‘અંતર મમ...’નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. દરેક અગ્રેસર ભાષાનાં ભજન આશ્રમ ભજનાવલિમાં જોવા મળે છે. ખૂબ ગવાતાં ગુજરાતી ભજનોમાં ‘હરિને ભજતાં હજી કોઈની લાજ...’, ‘આપને તારા અંતરનો એક તાર...’, ‘મારાં નયણાંની આળસ...’, ‘પ્રેમળ જ્યોતિ...’, ‘એક જ દે ચિનગારી...’, ‘મંગલ મંદિર ખોલો...’ તથા ‘અંતર મમ વિકસિત કરો...’ તો પ્રચલિત છે જ, પરંતુ આપણે ‘આશ્રમ ભજનાવલિ’ની અન્ય બે પ્રાર્થના વિશે પણ વાત કરીશું.

ગાંધીજીના સામાજિક કાર્યને કથા અને કથાગીતો સ્વરૂપે આગળ ધપાવવાનું કામ નારાયણ દેસાઈએ કર્યું હતું. મુદ્દલ કરતાં વ્યાજ વહાલું હોય એ ન્યાયે ગાંધીજીના અંતેવાસી મહાદેવભાઈના પુત્ર નારાયણભાઈ ગાંધીજીને ખૂબ વહાલા હતા. નારાયણભાઈ ગાંધીજીનો ‘બાબલો’ હતા એટલે ગાંધીજીના ખોળામાં બેસવાનો તેમને અધિકાર હતો. બાબલો સ્વતંત્ર

મિજાજનો તરુણ હતો એટલે કોઈ પૂછવાની હિંમત ન કરે એવા સવાલો પૂછવાનો તેમને અધિકાર હતો.

સર્વોદય પરિવાર માટે નારાયણભાઈ ‘બાબુભાઈ’ તરીકે ઓળખાતા હતા. ગાંધીજીના યુવા સાથી હતા અને તેમનું ઘડતર જ ગાંધીજીના હાથે થયું હતું. ગાંધીજીને સમજવાની અને સમજાવવાની એક તડપ નારાયણભાઈમાં હતી.

એમણે ગામેગામે જઈને ગાંધીકથા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. સામાજિક બદલીઓ, કટ્ટરતા નાબૂદ કરવા ઉપરાંત ગાંધીકથા પાછળ બીજો મહત્વનો ઉદ્દેશ ગાંધીવિચારને યુવાનો સુધી પહોંચાડવાનો હતો. નારાયણભાઈએ ગાંધીજીનું ૧૯૦૦ પાનાનું દળદાર જીવનચરિત્ર લખ્યું પણ વાંચનાર વર્ગ કેટલો? એના કરતાં કથા એ બહુ સબળ માધ્યમ હોવાથી નારાયણ દેસાઈએ ૨૨-૪-૨૦૦૪થી ગાંધીકથા શરૂ કરી. ગાંધીકથા સાથે ૨૦૦૪થી જ જોડાયેલા ગાયક ડૉ. નરેન્દ્ર શાસ્ત્રી કથાની લોકપ્રિયતા વિશે કહે છે, “ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સહયોગથી સૌપ્રથમ ગાંધીકથા દેયલી ગામમાં થઈ એ પછી સતત ત્રણ દિવસ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જ એનું આયોજન થયું હતું. કથાની સફળતાથી પ્રેરાઈને નારાયણ દેસાઈએ દસ વર્ષ ગાંધીકથા કરી અનેક યુવાનોને પ્રેરણા આપી હતી. એ હંમેશાં કહેતા કે આપણા યુવાનોમાં હું ગાંધીજીને જોવા ઈચ્છું છું. નારાયણભાઈએ પ્રસંગે પ્રમાણે ગાંધીકથા માટે જ ૭૦ ગીતો લખી સ્વરબદ્ધ કર્યાં હતાં. અમુક ગીતો બંગાળી ઢાળ મુજબ, અમુક મરાઠી તથા આપણા ગુજરાતી ઢાળ તો ખરા જ. સરળ શબ્દોનાં ગીતોની ધારી અસર થઈ હતી. ગામડાં અને શહેરોના કેટલાય યુવાનોએ જાતજાતના સંકલ્પ લીધા હતા. નારાયણ દેસાઈએ ગાંધીકથા ગીતોની પુસ્તિકા પ્રગટ કરી હતી જે આજેય ગુજરાતભરમાં ગવાય છે. ૨૦૧૪માં છેલ્લે નેપાળમાં થયેલી કથા પહેલાં નારાયણભાઈ બાથરૂમમાં પડી ગયા. માથામાંથી લોહી નીકળતું હતું છતાં જાતે ફર્સ્ટ એઈડ બૉક્સમાંથી દવા લઈ ડ્રેસિંગ કર્યું અને કથા કહેવા મંચ પર પહોંચી ગયા એવી એમની નિષ્ઠા હતી. કથા કહેતાં મારા પ્રાણ નીકળી જાય એથી મોટું સુખ કયું? એમ તેઓ હંમેશાં કહેતા. જોકે પછીથી એમની તબિયત નાજુક થતી ગઈ અને ૨૦૧૫માં એમનું અવસાન થયું, પરંતુ છેવટ સુધી એ કથા સાથે સંકળાયેલા રહ્યા. આ પરંપરા હવે ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખે ચાલુ રાખી છે. તેઓએ કેટલીક ગાંધીકથા કરી છે. ઉત્તરપ્રદેશમાં સત્યવ્રત સિંહ પણ આ કામ કરે છે. આજના સ્પર્ધાત્મક સમયમાં આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે એ ઈચ્છનીય છે.”

ગુજરાતમાં કથા-કીર્તનની ઓરવ ટ્રેડિશન વધારે પ્રભાવી નીવડે છે એટલે જ આ પ્રયોગ નારાયણ દેસાઈએ કરી જોયો હતો.

ગાંધીજીની ગમતી અન્ય પ્રાર્થના હતી, ‘જે ગમે જગદ્ગુરુ દેવ જગદીશને, તે તણો ખરખરો ફોક કરવો...’ વડોદરાના ગાયક/સંગીતકાર રવિન નાયકે સ્વરબદ્ધ કરી છે. કલાકારો લેમા-આશિત દેસાઈએ પણ એ સરસ ગાઈ છે.

ગાંધીજી પ્રાર્થનાને અતિ મહત્વની માનતા હતા. તેઓ કહેતા, “જેમ શરીર માટે ખોરાક આવશ્યક છે, તે જ રીતે આત્મા માટે પ્રાર્થના આવશ્યક છે. માણસ ખોરાક વગર ઘણા

અંતર મમ વિકસિત કરો, અંતરતર હે

દિવસ ચલાવે, પણ પ્રાર્થના વિના ક્ષણ વાર પણ ન જીવી શકાય. મને તો શંકા નથી કે આજે આપણું વાતાવરણ કજિયા, કંકાસ અને મારામારીથી ભરેલું છે, તેનું કારણ એ છે કે આપણામાં સાચી પ્રાર્થનાની ભાવના નથી. શુદ્ધ ચરિત્ર અને ચિત્તશુદ્ધિ ઉપર કેળવણીનો પાયો નાખવો હોય તો નિત્ય નિયમિત પ્રાતઃકાળે અને સંધ્યાકાળે પ્રાર્થના જેવો સરસ ઉપાય બીજો એકે નથી.”

સર્વધર્મસમભાવ સમી ‘આશ્રમ ભજનાવલિ’ના સંપાદનમાં એટલે જ વિવિધ વિચારધારાવાળા લગભગ પચાસ લોકોનો પ્રભાવ હતો. જોકે ગાંધીજીના સંગીતપ્રેમના દાવા વિશે શંકા કરતાં પહેલાં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે અમદાવાદમાં આશ્રમ સ્થાપ્યા પછી તેમણે વિખ્યાત શાસ્ત્રીય ગાયક પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર પળુસ્કરને કોઈ યોગ્ય વ્યક્તિ આશ્રમ માટે આપવા વિનંતી કરી. તેના પરિણામે પં. પળુસ્કરના શિષ્ય પંડિત નારાયણ મોરેશ્વર ખરે સાબરમતીના સત્યાગ્રહાશ્રમમાં આવ્યા અને આશ્રમવાસી બનીને રહ્યા. ગાંધીજી કહેતા, “મને નૃત્યકળા પ્રત્યે આદર છે. સંગીત તો અત્યંત ગમે છે. એટલું જ નહીં, સંગીતમાં હું સમજું છું એવો મારો દાવો છે, પણ યુવાનોનું માનસ બગડે તેવાં ગીતો, તેવાં નૃત્ય પર તો પ્રતિબંધ જ મૂકું.”

સંપ્રદાયવાદથી પર એવાં ભજનો માનવીને જોડવાનું કામ કરે છે એવું ગાંધીજી નક્કરપણે માનતા. એ કહેતા કે “Life is greater than all art.”

ભૂતપૂર્વ વડા પ્રધાન અટલબિહારી વાજપેયીના મદદનીશ રહેલા સુધીન્દ્ર કુલકર્ણીએ એક પુસ્તક લખ્યું છે : Music of the Spinning Wheel (ચરખાનું સંગીત) જેનું વિમોચન ભૂતપૂર્વ રાષ્ટ્રપતિ અબ્દુલ કલામને હસ્તે થયેલું.

આ પુસ્તકનું નામ ‘Music of the Spinning Wheel’ રાખવા વિશે લેખકે વિસ્તારથી લખ્યું છે. ગાંધીજી સત્ય-અહિંસા સાથે સંવાદિતાની પણ શોધમાં હતા. સંવાદિતાની વૈશ્વિક ભાષા સંગીત છે. તેઓ અનેક વાર ચરખાના સંગીત વિશે ઇશારો કરતા હતા. તેઓ ઇચ્છતા હતા કે ચરખો ચલાવતી વખતે તેમાંથી કોઈ અવાજ ન આવે. શું તે દ્વારા તેઓ ‘મૌનના સંગીત’ પ્રતિ ઇશારો કરતા હતા? ગાંધીજીએ ચરખાના સંગીતમાં રહેલી રહસ્યમયતાને સમજવા વર્ષો સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. ચરખાના સંગીત પાછળ ચરખાનો સંદેશ પણ છુપાયેલો છે. ગાંધીને મન ચરખો ફક્ત ગરીબોને ઉપર ઉઠાવવાનું સાધન નહોતું કે ભારતની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળનું પ્રતીક માત્ર નહોતું. ચરખો આંતરિક શુદ્ધીકરણનું અને પ્રભુ સાથેના મિલનનું સાધન પણ હતું. તેઓ માનતા કે ચરખાનું સંગીત આત્માને સૂઝ આપે છે. તે સાર્વત્રિક પ્રેમનું સંગીત છે. ગોથેના પુસ્તક ‘FAUST’ના પાત્ર માર્ગરિટની વાત કરતાં ગાંધીજીએ કહેલું કે માર્ગરિટ હૃદયથી દુઃખી હતાં. તેમને ચરખો કાંતવાથી શાંતિ મળેલી. ચરખાના સંગીતે તેમનું દુઃખ દૂર કરેલું. એ રીતે ગાંધીજીને કલા-સંગીત પ્રતિ આદર હતો.

આ સિવાય અન્ય એક ગમતી પ્રાર્થના, ‘મારી નાડ તમારે હાથ, હરિ સંભાળજો રે...’

નાનપણમાં સાંભળેલી આ સુંદર પ્રાર્થના કોરોનાના કપરા સમયમાં કદાચ બધાંએ યાદ કરી હશે. જેમના કુટુંબમાં સંગીતનો પ્રભાવ હશે એમણે પોતાની માતા, નાની કે દાદી પાસે આ પ્રાર્થના સાંભળી જ હશે. મારી માને કંઠે મેં કેટલીય વાર આ પ્રાર્થના નાનપણમાં સાંભળેલી, પરંતુ સાસુમા ઉષાબહેન પણ હલકદાર કંઠે આજે ૯૦ વર્ષની ઉંમરેય સરસ ગાઈ શકે છે. કોવિડકાળ દરમિયાન દેશ-દુનિયામાં સામૂહિક પ્રાર્થનાઓ ચાલી રહી હતી એવા સમયે રાગ દેશ પર આધારિત આ સુંદર પ્રાર્થના એમણે વીડિયો રેકોર્ડ કરીને મોકલી ત્યારે આનંદ-આશ્ચર્ય બન્ને થયાં હતાં.

કવિ કેશવલાલ ભટ્ટે ઈશ્વરને વૈદ્ય બનાવીને એમના હાથમાં નાડ સોંપવાની વાત કરી છે. મનુષ્યજાત ભયના ઓથાર નીચે જીવી રહી હોય તો આ ભય રોગની દવા કોની પાસે છે? ઈશ્વર સિવાય આ દર્દ કોઈ દૂર ન કરી શકે. નિર્મળ મનથી ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખો તો પરિસ્થિતિ બદલાય કે ન બદલાય, ભયાવહ મનઃસ્થિતિ તો બદલાય જ છે. કવિ તેથી જ કહે છે કે તમે દયાના સાગર છો, કૃપાનિધાન છો, ભક્તોના ભય હરો છો, અમારો મૂંઝારો તમે જ સમજો છો એટલે જ મારી નાડ તમને સોંપું છું. તમારા ઉપાય સચોટ છે, તમે જ જીવવાની અને જીતવાની શક્તિ પ્રદાન કરી શકો છો એમ કહીને છેવટે કવિ ભગવાનને જ ચેલેન્જ આપે છે કે તમે અમને ભયમુક્ત, રોગમુક્ત નહીં કરો તો તમારી જ લાજ જાશે. આમ પ્રાર્થનાની શક્તિ દ્વારા કવિ ઈશ્વરને કહે છે કે તું મને તારો પોતાનો સમજીને મારો ઇલાજ કર.

આવી પ્રાર્થનાની શક્તિની આવશ્યકતા દરેક યુગમાં છે જ. આ પ્રાર્થનાના કવિ તરીકે ક્યાંક ‘કેશવ’ અથવા ‘કેશવરામ’ એવો નામોદ્ભવ જોવા મળતો હતો, પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રે જ્યાં ગૂગલબાબા ન પહોંચે ત્યાં આપણા લેખક-વિવેચક દીપક મહેતા પહોંચી શકે. એમની પાસેથી કવિ કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ (૧૮૫૧-૧૮૯૬) વિશેની યોગ્ય માહિતી તથા ફોટોગ્રાફ મળ્યા એટલે દીપક મહેતાનો આભાર માનવો જ પડે.

કવિ કેશવલાલ ભટ્ટ ૧૮મી સદીની સુધારાવિરોધી અને વૈદિક પરંપરાનો પુરસ્કાર કરતી સંસ્થા ‘વેદધર્મ સભા’નાં વર્ષો સુધી મંત્રી તથા તેના મુખપત્ર ‘આર્યધર્મ પ્રકાશ’ના તંત્રી રહી ચૂક્યા હતા. એ સામયિક માટે તેમણે ઘણા લેખો લખ્યા, અનુવાદો કર્યા પણ તેમાંનું ભાગ્યે જ કશું ગ્રંથસ્થ થયું છે. તેમનો એકમાત્ર કાવ્યસંગ્રહ ‘કેશવકૃતિ’ ૧૮૯૯માં પ્રગટ થયો હતો. તેમાંની મોટા ભાગની કૃતિઓ ઈશ્વરસ્તુતિ, અધ્યાત્મ, નીતિબોધ, વૈરાગ્ય, પ્રકૃતિવર્ણન વગેરેને લગતી અને મધ્યકાલીન કવિતાની પરંપરાને અનુસરતી છે. એક જમાનામાં તેમનાં કેટલાંક ભક્તિકાવ્યો સારાં એવાં લોકપ્રિય થયાં હતાં. તેમનાં ચાર ભજનોને ગાંધી આશ્રમમાં ગવાતાં પ્રાર્થના, ભજનો, ગીતોના સંગ્રહ આશ્રમ ભજનાવલિમાં સ્થાન મળ્યું છે તેથી એ ભજનો વધુ પ્રચલિત થયાં. ‘મારી નાડ તમારે હાથ...’નો સમાવેશ પણ આશ્રમ ભજનાવલિમાં થયો છે.